

... Ο παρών τόμος είναι η πρώτη συλλογική εκδοτική προσπάθεια σχετικά με τη μνήμη του εμφυλίου. Φιλοδοξεί να προσδοτήσει τους νέους ερευνητές με βιβλιογραφικές αναφορές και να εμπλουτίσει τη συζήτηση για την κοινωνική μνήμη και την ιστορία του εμφυλίου με νέα εμπειρικά ή/και πραγματολογικά δεδομένα. Μια πρώτη μορφή των κειμένων της συλλογής παρουσιάστηκε για πρώτη φορά σε συνέδριο στην Κορήσσό το 2006. Οι έντονες αντιδράσεις που προκάλεσε το συνέδριο σε μέρος της τοπικής κοινωνίας –και που παρά λίγο να οδηγήσουν στη ματαιώσή του– έδειξαν ότι η μνήμη του εμφυλίου πληγώνει ακόμα. Από την άλλη πλευρά το γεγονός ότι πολλοί από τους πιο σθεναρούς επικριτές μας όχι μόνο παρακολούθησαν το συνέδριο, αλλά πήραν και μέρος στη συζήτηση έδειξε ότι η ανοιχτή αντιμετώπιση και των πιο επώδυνων σημείων του εμφυλίου δεν είναι μόνο εφικτή, αλλά και αναγκαία ...

... Μια δεύτερη σημαντική θεματική αφορά τη σχέση μεταξύ μνήμης και λήθης. Η λήθη είναι η άλλη όψη της μνήμης. Και όταν μιλάμε για εμφύλιους πολέμους και οι δύο συνδέονται με τη δυσκολία επεξεργασίας ενός τραυματικού παρελθόντος. Η λήθη εκ πρώτης όψεως μοιάζει να είναι η άρνηση της μνήμης. Στην πραγματικότητα όμως οι δύο έννοιες είναι αλληλένδετες και ενίοτε αναπτύσσονται μεταξύ τους αλληλοδοκίμες σχέσεις. Έτσι, η έξαρση της μνήμης που παρούμε σήμερα, ακόμα και για τον εμφύλιο, θα μπορούσε να ερμηνευτεί, όπως προτείνει ο Paul Ricoeur, και ως επιστροφή στο τραυματικό γεγονός που αιώθηκε μέσω της λήθης και ως αδυναμία λογικής επεξεργασίας του. Από την άλλη, τα μνημεία που στήνονται ως υλικά τεκμήρια μνήμης, μπορούν να συμβάλλουν και στην προώθηση της λήθης των πραγματικών γεγονότων που μνημονεύουν. Η αλληλένδετη σχέση μεταξύ μνήμης, λήθης και τραύματος φαίνεται και από το ρόλο της (ιστορικής ή πρόσκαιρης) αφήγησης, ως τρόπος δαίσισμού του τραύματος, ως λυτρώση και ως πένθος ...

Ερίκη Βαν Μπούσοχτεν, Γαρούλα Βερβεγνώτη,
Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Αδακκοβακίης
Κωινιστονίνα Μπάδα (επιμέλεια)

ΜΝΗΜΕΣ ΚΑΙ ΛΗΘΗ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

ISBN 978-960-458-165-8

9 789604 581658

Ιαγούάρος του Αλέξανδρου Κοτζιά: ένα σχόλιο για τη λειτουργία
της μνήμης του εμφυλίου στη δεκαετία του 1980

Μαρία Νικολοπούλου*

Abstract

This paper examines the way Alexandros' Kotzias novella Jaguar (1987) thematises the function of memory. The two female protagonists, Dinitra and Filio, employ the memory of traumatic memory of the Greek civil war and their role in it to vindicate present claims to their common family property. Their opposing narratives of the same events highlight two different functions of memory. Dinitra employs the discourse of victimization and party dead language, silencing and forgetting events that tarnish her heroic image of the past. Filio on the other hand is tormented by her role in the murder of a member of a paramilitary group during the civil war. Her return to the lieux de memoire is a painful but cathartic experience. Set in 1958, the novella comments on the way the narrative of the Civil war is shaped during the 1950s, but it is also relevant in the 1980s, since the moral ramifications of the civil war are still present in Greek society. It also explores the way memory is shaped by ideological and discursive contexts.

Η μνήμη του εμφυλίου πολέμου αποτέλεσε ένα από τα πεδία διαμάχης των δύο παρατάξεων ήδη από τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, καθώς η κάθε μια προσπάθησε να διαμορφώσει μια μειζονα αφήγηση που να δικαιώνει τις επιλογές της. Η αφήγηση αυτή και για τις δύο παρατάξεις διαμορφώθηκε και αναδιαμορφώθηκε από θεσμικά πλαίσια και είδη λόγου που συνδέονται με αυτά (το νομοθετικό, ιστοριογραφικό, πολιτικό λόγο, τον τύπο, τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο) με βάση τις ανάγκες της εποχής¹. Μια κρίσιμη περίοδος από την άποψη αυτή είναι η δεκαετία του 1980, καθώς ήδη μετά τη μεταπολίτευση αρχίζει να κυριαρχεί η μείζονα αφήγηση της Αριστεράς για τη δεκαετία του 1940. Τα πολιτικά κόμματα της Αριστεράς και το ΠΑΣΟΚ στήριξαν τον πολιτικό τους λόγο στα ανοιχτά ζητούμενα της δεκαετίας αυτής, παρουσιάζοντας τον

* Δρ. Φιλολογίας, Μέλος Συνεργαζόμενου Επιστημονικού Προσωπικού, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

¹ Για την σχέση της μνήμης με τα πλαίσια εξουσίας βλ. John R. Gillis, "Introduction: Memory and Identity: The History of a Relationship", στο John R. Gillis (επ.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton, Princeton University Press, 1994, 3-24.

εαυτό τους το καθένα ως συνέχεια του ΕΑΜ και ως δικαίωση των ηττημένων του Εμφυλίου².

Κυρίαρχο μέσο της διαμόρφωσης της μνήμης στην περίοδο αυτή ήταν οι μαρτυρίες για την περίοδο, που δημοσιεύονταν ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, κυρίως από επώνυμα πολιτικά στελέχη. Στη δεκαετία του 1980, ιδίως μετά την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1983, οι μαρτυρίες πολλαπλασιάστηκαν και πολλοί ήταν οι ανώνυμοι αγωνιστές που δημοσίευαν, τις περισσότερες φορές «ιδίους αναλόμωσις», τις εμπειρίες από την περίοδο αυτή, διεκδικώντας έτσι για τον εαυτό τους το «δικαίωμα στην ιστορία» και συνδέοντας έτσι την προσωπική τους αφήγηση με κάποια μείζονα αφήγηση. Το φαινόμενο δεν έχει μελετηθεί συνολικά, αλλά ένα σύνθημα χαρακτηριστικό αυτών των κειμένων είναι ο λόγος της θυματοποίησης (ο αφηγητής και η παρατάξη του ως θύμα των ιστορικών συνθηκών, πράγμα που του προσδίδει ηθική ανωτερότητα έναντι των ανταπάλων). Ακόμη, στις περισσότερες από αυτές τις αφηγήσεις η εμπειρία του εμφυλίου πολέμου συνδέεται με την αντίσταση.

Έτσι χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η ανανεωμένη πίστη στην αυθεντικότητα της μαρτυρίας ως μέσου απόδοσης της ιστορικής εμπειρίας. Η ανάλυση αυτή είχε αμφισβητηθεί από μια σειρά λογοτεχνικών κειμένων στη δεκαετία του 1960³, αλλά ήταν ισχυρή στο επίπεδο της κοινής ιστορικής κουλτούρας με τη δημοσίευση του *Κονού Λόγου* της Έλλης Παπαδημητρίου⁴, της Εξόδου από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών⁵ και επιτυχημένων εκδοτικά λογοτεχνικών κειμένων που υιο-

² David Close, "The Road to Reconciliation? The Greek Civil War and the Politics of Memory in the 1980s", στο Philip Carabott and Thanassis D. Sfikas (επ.), *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silence*, London, Ashgate, 2004, 257-278.

³ Τα περισσότερα από τα κείμενα αυτά τόνισαν την υποκειμενικότητα της εμπειρίας και τη διαμεσολάβηση της συνείδησης στην απάλυψη του ιστορικού γεγονότος, υιοθετώντας μοντέρνα κριτικά εργαλεία. Ενδεικτικά, Σοφία Τσίφρα, *Ακυβέρνητες Πολιτείες* (1960-1965), Κάδσα Ταγκιό, *Το πρώτο στεφάνι* (1962), Κοσμά Πολίτη, *Στον Χατζηγεράκιον* (1962), Τσιτάνος Γκρίτση-Μυλιέξ, *...Και ιδού έλας χλωρός* (1963), Γουλίας Ιαγρίδη, *Τα πέτρινα λιοντάρια* (1963).

⁴ Έλλη Παπαδημητρίου (επ.), *Ακούμε τη φωνή σου πατρίδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1964, μαρτυρίες για τις διώξεις της Αριστεράς, το οποίο ενσωματώθηκε αργότερα στο Έλλη Παπαδημητρίου (επ.), *Ο Κονός Λόγος: αφηγήματα*, Αθήνα, Κέδρος, 1975, 2 τομ., με έναν τόμο μαρτυριών για τη Μικρασιατική Καταστροφή.

⁵ Φ. Δ. Αποστολόπουλος, (επ.), *Η Εξόδος*, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1980, τομ. 1: Μαρτυρίες από τις επαρχίες των Αιτωκών παρχιών της Μικρασίας. Παράκληση Μ. Κυρομήλδης, (επ.), *Η Εξόδος*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1982, τομ. 2: Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας.

θετούσαν τον παραδοσιακό λόγο της μαρτυρίας, όπως τα *Ματωμένα Χώματα* της Διδώς Σωτηρίου (1962)⁶.

Στα πλαίσια αυτά δημοσιεύεται το 1987 η νουβέλα του Αλέξανδρου Κοτζιά *Ιαγουάρος*, που τοποθετείται στο 1958. Το κείμενο παρουσιάζει τη ολιγόωρη συνάντηση και σύγκρουση δύο γυναικών, της Δήμητρας και της Φιλώς, κουνιάδας και νύμφης αντίστοιχα, που διεκδικούν το οικογενειακό σπίτι, προσπαθώντας να στηρίξουν τις διεκδικήσεις τους σε όλα συνέβησαν στην κατοχή και τον εμφύλιο γύρω από το θάνατο του Φάνη, αδελφού της Δήμητρας και άνδρα της Φιλώς. Σύντομα η διεκδίκηση του σπιτιού γίνεται δευτερεύουσα και οι δύο γυναίκες συγκρούονται σχετικά με την αφήγηση του παρελθόντος που έχει η κάθε μία. Το δικαίωμα στην οικογενειακή παρουσία συνδέεται, κυρίως για τη Δήμητρα, με την ηθική δικαίωση της συμπεριφοράς τους την περίοδο εκείνη. Οι μνήμες δηλαδή του εμφυλίου γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες του παρόντος.

Η Φιλώ εργάστηκε στην Ελλάδα μαζί με το μικρό της γιο στη διάρκεια του εμφυλίου μετά την εκτέλεση του άντρα της και εγκαταστάθηκε στην Αμερική με το δεύτερο σύζυγό της, μέλος της αμερικανικής στρατιωτικής αποστολής. Επιστρέφει στην Ελλάδα για να διεκδικήσει δικαστικά το μερίδιο του παιδιού της στην περιουσία του πατέρα του. Η Δήμητρα παρέμεινε στην Ελλάδα και υπέστη τις μετεμφυλιακές διώξεις των αριστερών: φυλάκιση, καταδίκη σε ισόβια, επαγγελματική ανασφάλεια μετά την αποφυλάκιση.

Η Δήμητρα είναι η βασική αφηγήτρια του κειμένου, η νουβέλα αποτελείται από τον αφηγημένο μονόλογό της. Ουσιαστικά είναι σαν ο αναγνώστης να κρυφάκουει τις σκέψεις της και ταυτόχρονα να μαθαίνει ό,τι συμβαίνει και λέγεται γύρω της, από τη δική της πάντα οπτική⁷. Ο μονόλογός της μας επιτρέπει μια μερική πρόσβαση στο υποσυνειδητό της και άρα στη λειτουργία της μνήμης της μέσα από αποσπασματικές

⁶ Για τη χρήση του παραδοσιακού λόγου της μαρτυρίας στα *Ματωμένα Χώματα* και τη λειτουργία του κειμένου στο πλαίσιο της περιόδου βλ. Maria Nikolopoulou, *Space Memory and Identity: The memory of Asia Minor space in Greek novels of the 1960s*, που εκπονήθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος *Neus: How to think about the Balkans: Culture, Religion, Identity* του Centre for Advanced Study της Σόφιας και δημοσιεύεται στην ιστοσελίδα του ερευνητικού κέντρου <http://www.cas.bg/downloads/202095828/Maria%20Nikolopoulou.pdf>.

⁷ Dorrit Cohn, *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*, Princeton, Princeton University Press, 1978, 188-216. Αλέξανδρος Αργυρίου, "Ερεθνηματικά σχόλια στον Ιαγούρο για τον ξένο αναγνώστη", *Γράμματα και Τέχνες* 64-65, 1992: 46-49, και ειδικά 47.

φράσεις και λόγο που δεν ελέγχεται από τη λογική⁸. Η αφήγηση της Φιλώς εμπεριέχεται και σχολιάζεται από τον ενδιάθετο λόγο της Δήμητρας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η Δήμητρα ελέγχει την αφήγηση της Φιλώς.

Η δράση της νουβέλας διαρκεί περίπου 12 ώρες, από το απόγευμα ως αργά τη νύχτα της 20^{ης} Μαΐου 1958, στη μέση ακριβώς της περιόδου που ο Κοτζιάς ονόμαζε «νεοελληνικό Τριακονταετή Πόλεμο»⁹ (1943-1973). Γύρω από την ημερομηνία αυτή περιστρέφονται οι τέσσερις νουβέλες που πρόλαβε να γράψει ο Κοτζιάς πριν από το θάνατό του και με τις οποίες επανέρχεται σε χαρακτηριστές των μυθιστορημάτων του¹⁰. Τα κείμενα τοποθετούνται σε μια κρίσιμη ιστορική στιγμή: μια βδομάδα μετά τις εκλογές του 1958 και την εκλογική άνοδο της ΕΔΑ, αλλά και σε μια περίοδο που άρχισε η προσπάθεια της Αριστεράς να διεκδικήσει τη δική της αφήγηση της δεκαετίας του 1940, που ως τότε ήταν αποκλειστικό προνόμιο της κρατικής ιδεολογίας. Είναι η περίοδος που φαινομενικά η πολιτική κατάσταση εξομαλύνεται και φαίνεται να ξεπερνιούνται κάποιες εμφυλιακές αγκυλώσεις.

Η Φιλώ είναι, λοιπόν, ένας δευτερεύων αλλά καταλυτικός χαρακτήρας της *Πολιορκίας* (1953), μια γυναίκα-παγίδα για ένα μέλος των Ταγμάτων Ασφαλείας, με το θάνατο του οποίου κλείνει ουσιαστικά το μυθιστόρημα. Όπως φαίνεται στον *Ιαγινάζο*, η πράξη της αυτή είναι καθοριστική για τη ζωή της και για της σχέση της με τον άντρα της Φάνη, που την πείσε να αναλάβει αυτό το ρόλο, οδηγώντας την στη διαταραχή και τη χρόνια αυπνία μετά τη φυγή της στην Αμερική.

Μέσα από τη σύγκρουση των δύο γυναικών και την πρόσβαση που έχει ο αναγνώστης στις σκέψεις της Δήμητρας το κείμενο θεματοποιεί τη λειτουργία της μνήμης: πώς καθορίζεται από την προσωπική και τις ανάγκες του παρόντος, πώς διαμορφώνεται από το λόγο της εξουσίας, πώς η εμπειρία παραμορφώνεται και στο στάδιο της ανάλυσης και στο στάδιο της ανάμνησης, πώς η μνήμη συνδέεται με την ταυτότητα, πώς σχετίζεται με το παρόν. Όλα αυτά είναι ζητήματα που η Θεωρία της Ιστορίας και η Ψυχολογία τα έχει μελετήσει και τεκμηριώσει¹¹. Η από-

⁸ Αλέξης Ζήρας, "Ένας συγγραφέας του καιρού μας: Σχόλια στη φανταστική *Περιπέτεια*", *Γράμματα και Τέχνες*, 64-65, 1992: 21-27, και ειδικά 25.

⁹ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Αντιστάση της Αχτής*, Αθήνα, Κέδρος, 1979, οπισθόφυλλο.

¹⁰ Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, "21 Μαΐου 1958", στο Αικατερίνη Μακρυνιώδα και Σπύρος Τσιανκίς (επ.), *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Αθήνα, Κέδρος, 1994, 233-245.

¹¹ Ενδ. Alessandro Portelli, "The Peculiarities of Oral History", *History Workshop* 12, 1981: 96-107. Luisa Passerini, "Memory", *History Workshop* 15, 1983: 195-196. Elizabeth Tonkin, *Narrating our*

δοσή της λειτουργίας της μνήμης όμως μέσα από τη λογοτεχνική γραφή είναι διαφορετική, καθώς το κείμενο πλάθει τον ενδιάθετο λόγο της αφηγήτριας, και είναι αυτός κυρίως που την χαρακτηρίζει και αναδεικνύει τον πολύπλοκο χαρακτήρα της.

Οι δύο πρωταγωνίστριες παρουσιάζουν όχι μόνο δύο διαφορετικές αφηγήσεις του παρελθόντος αλλά και δύο διαφορετικούς τρόπους λειτουργίας της μνήμης. Η Δήμητρα στο χρόνο που διαδραματίζονται τα γεγονότα (1958) έχει διαμορφώσει μια συνεκτική, λογικά διαρθρωμένη και πειστική εν πρώτοις αφήγηση για το γάμο και το θάνατο του αδελφού της και για τα ιστορικά γεγονότα που συνδέονται με την περίοδο αυτή (τέλος της κατοχής, συμφωνία της Βάρκιζας, εμφύλιος πόλεμος, εκτελέσεις αριστερών), που παρουσιάζει την οικογένειά της ως θύμα των ιστορικών γεγονότων και τη νύφη της ως εξωμότρη σε προσωπικό και ιδεολογικό επίπεδο.

«παλιοβρώμα, θα σου 'λεγα, εύθυμη χίρα ανήσυχη δε σεβάστηκες τη μνήμη του αντρός σου, του αδερφού σου τη μνήμη δε σεβάστηκες» (18).

«Πρόδωσες το κίνημα, εξωμότρησα, τολμάς και μου διεκδικείς τάχα για το μπατατζάκι σου το σπίτι του πατέρα μου!» (20).

Έτσι διεκδικεί την ηθική ανωτερότητα που θα της εξασφαλίσει την οικογενειακή περιουσία. Η αφήγηση αυτή δεν παρουσιάζεται ευθρόημα στο κείμενο αλλά προκύπτει αποσπασματικά στη διάρκεια της συνάντησης των δύο γυναικών και ο αναγνώστης καλείται να την ανασυνθέσει¹². Η σύγκρουσή της Δήμητρας με τη Φιλώ θα αναδείξει την παραρμορφωτική λειτουργία της μνήμης της πρώτης.

Η αφήγηση της Δήμητρας για το παρελθόν δέκα με δεκαπέντε χρόνια μετά τα γεγονότα είναι τόσο παγιωμένη, ώστε χρησιμοποιεί τυποποιημένες εκφράσεις όσον αφορά τα πρόσωπα και τα κομβικά γεγονότα: «την κυρά Μαρουσά την ηρωίδα» (για τη μητέρα της, 21, 30, 33, 87, 100), «από το χαγιάτι άκουσες το θρήνο της κυρά Μαρουσάς» (33, 61), «η μάνα μας, καμμένο κούτσουρο» (42, 61), «ο Φάνης μας ήταν στέλεχος» (23, 25, 28, 92, 104, 106, 108, 111, 116, 118), «εγώ δεν λύγισα» (63, 93), ενώ για να υποτονμεύσει τις διεκδικήσεις της Φιλώς, επαναλαμβάνει ότι η σχέση της

past: *The social construction of oral history*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 50-112. Jay Winter and Emmanuel Sivan, "Setting the framework", στο Jay Winter and Emmanuel Sivan (επ.), *War and remembrance in the twentieth century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 6-39. Jerome Bruner, "The Narrative Construction of Reality", *Critical Inquiry* 18, 1991: 1-21.

¹² Αλέξης Ζήρας, "Ρεαλισμός και Εξπρεσιονισμός: Η δομολογική βίωση της Ιστορίας στο έργο του Αλέξ. Κοτζιά", *Γράμματα και Τέχνες* 64-65, 1992: 28-35, και ειδικά 30.

με το Φάνη ήταν μόνο σξζουαλική («η παπαβούρα», 24, 25, 48, 86, 91, «μια τρύπα ήσουν για το Φάνη μας, σε στεφανώθηκε για να λύσει το σξζουαλικό του πρόβλημα» 25, 28, 55, 92, 108). Καθώς κάθε αφήγηση διαμορφώνεται από την προοπτική του παρόντος και έχει στόχο να υπερασπιστεί την παρούσα ταυτότητα του αφηγητή¹³, ο στερεοτυπικός της λόγος αναδεικνύει ότι η μνήμη της Δήμητρας έχει παγιωθεί και καθώς οι στερεότυπες εκφράσεις επαναλαμβάνονται ο αναγνώστης αναπαμβάνεται τον μαγικό κόσμο της χαρακτικής και την εμπειρία που τις χαρακτικίζει¹⁴. Έτσι η μνημονική διαδικασία δεν παρουσιάζεται ως κάτι αυθεντικό και αυθόρμητο, αλλά το κείμενο μοιάζει να υπονομεύει την πίστη στην μαρτυρία που αναβύωνε την εποχή της συγγραφής.

Όπως διαφαίνεται και από τις παραπάνω στερεότυπες εκφράσεις, η αφήγηση της Δήμητρας υιοθετεί κάποια θεσμικά και ιδεολογικά είδη λόγου σε βαθμό που η ατομικότητα της μνήμης της και του λόγου της επισιμάζεται¹⁵. Στην αφήγηση της συνυπάρχουν δύο αντιφατικά ιδεολογικά πλαίσια και είδη λόγου: η κομμουνιστική ξύλινη γλώσσα και η αστική νοοτροπία. Χαρακтерιστικό του πρώτου είναι ο λόγος της θυματοποίησης, πράγμα που προϋποθέτει την αποσιώπηση αφηγητικών ενεργειών των μελών της οικογένειας. Ο λόγος της θυματοποίησης χαρακτίζει την αφήγηση της Αριστεράς ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, αλλά υιοθετήθηκε κατά κόρον από το ΠΑΣΟΚ και την Αριστερά τη δεκαετία του 1980¹⁶. Ο λόγος αυτός καθορίζει τη μνήμη της δράσης του αδελφού της στον Εμφύλιο:

«Ο αδερφός μου, της εξήγώ, ο άντρας της ήτανε στρατώσης του Λαϊκού Στρατού, της Επανάστασης, στη μάχη τραυματίστηκε, τον αιχμαλωτίσανε... στις μάχες πολέμας, εξουδετερώναίς τον ταξικό εχθρό, δε δολοφονείς στις μάχες, πρέπει να αφομοιώσει αυτή τη βασική διάκριση η Φιλώ... ο άντρας της λαβωμένος συνελήφθη αιχμάλωτος. Χωρίς κατηγορία τον δίκασε το έκτακτο στρατοδικείο και τον καταδίκασε, χωρίς συστατικά κατηγορία! Εκείνον τον δολοφόνησαν αιχμάλωτο οι μοναρχοφασίστες» (98-99).

¹³ Mark Freeman, «Why Narrative? Hermeneutics, Historical Understanding and the Significance of Stories», *Journal of Narrative and Life History* 7, 1997: 169-176, και ειδικά 173-174. Tonkin, ό.π., 67, 135. Passerini, ό.π., 196.

¹⁴ Για την παγίωση της μνήμης μέσω της επανάληψης βλ. Nikola King, *Memory, Narrative, Identity: Remembering the Self*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2000, 136.

¹⁵ Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Αλέξανδρος Κοτζιάς: Ιαπωνάκος», *Η Αυγή*, 17-5-1987 και στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, τ. 4, 166. Michael Holquist, *Dialogism: Bakhtin and His World*, London, Routledge, 1990, 52.

¹⁶ Close, ό.π., 264-266.

Η διαφοροποίηση των όρων εξουδετερώνει και δολοφονώ αναδεικνύει τη παραιοφωτική λειτουργία της μνήμης της Δήμητρας που καθορίζεται από την άρνησή της να αποστασιοποιηθεί από το διχασμό του εμφυλίου και να κρίνει την αφήγηση του παρελθόντος. Το κείμενο αμφισβητεί την ιδεολογική λειτουργία του λόγου της θυματοποίησης και αναδεικνύει ότι η Δήμητρα, έχοντας υιοθετήσει την ξύλινη πολιτική γλώσσα τόσο σε πολιτικό όσο και σε προσωπικό επίπεδο, «έχει αποσιωπήσει το εγώ», άρα και τη μνήμη της, «από όλη του την ιδιαιτερότητα»¹⁷. Όπως αναφέρει ο Παύλος Ζάννας για τη λειτουργία του εσωτερικού μονολόγου στο *Γενναίο Τηλέμαχο* του Κοτζιά, «δεν αποβλέπει στην ενδοσκόπηση και στην ψυχολογική ανάλυση, αλλά [...] καταλήγει σε μία ανάλυση μηχανισμών, αποφεύγοντας την εξιμνεία των συμπεριφορών»¹⁸.

Η αφήγηση της Φιλώς δεν είναι αντίστοιχα λογικά οργανωμένη. Στη στερεοτυπική μνήμη της Δήμητρας αντιπαραβάται εξ ίσου στερεοτυπικές εκφράσεις για την πεθερά της («η κωλόγρια» 62, 63, 65, 78) και τον άνδρα της («ο φονιάς, ο κερσάς» 75, 96, 97, 103, 108, 112, 116). Η αφήγησή της είναι αποσπασματική και δύσκολη αρχικά για τον αναγνώστη να την ανασυνθέσει, καθώς περιορίζεται στο να αναδεικνύει τις ρωγμές και τις ασυνέπειες της αφήγησης της Δήμητρας, δεχγοντας σταδιακά ότι η κουνιάδα της αποσιωπά ό,τι δεν την συμφέρει. («θυμάσαι ό,τι και όπως σε βολεύει» 43, 65, 77, 78). Πολλά ετεροδοκία στέφονται γύρω από την αντικρουόμενη ανάμνηση μικρών γεγονότων και την αμφισβήτηση της μνημονικής ικανότητας της ανιδίκου (π.χ. η χιένα, την οποία η Δήμητρα διατηρεί ως ενθύμιο του αδελφού της αποδεικνύεται ότι ανήκε στον εκτελεσμένο αδελφό της Φιλώς, 41-45), αλλά η αντιπαράθεση σε όλες τις περιπτώσεις υπονομεύει την αξιοπιστία της Δήμητρας και τις στερεότυπες εκφράσεις της.

Η βασική όμως διαφορά της λειτουργία της μνήμης ανάμεσα στις δύο γυναίκες είναι ότι, ενώ οι αναμνήσεις της Δήμητρας έχουν λογικά οργανωθεί σε μια αφήγηση και αποτελούν βασικό στοιχείο της ταυτότητάς της, για τη Φιλώ η μνήμη και η ανάμνηση του παρελθόντος είναι τραυματική και συνδέεται με την ενοχή και την προσπάθεια της λήθης, η οποία την οδηγεί στην ψυχική διαταραχή: «ούτε κι εγώ έχω ξεχάσει, Δή-

¹⁷ Holquist, ό.π., 52.

¹⁸ Παύλος Α. Ζάννας, «Αλέξανδρος Κοτζιάς», στο Τάσος Καβέλης, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Χρυσόφορος Μηλιώτης, Κώστας Στεργιάδης, Σπύρος Τσανιάς (επ.), *Η μεταπολεμική πεζογραφία: Από τον πόλεμο τον '40 ως τη διαταροία του '67*, Αθήνα, Σοκόλης, 1988, τ. 4, 142-161, και ειδικά 152.

μητρα. Τίποτα!... Μακάρι να ξεχνούσα, ναι, μακάρι!... τότε θα κοιμόμουν. Κοντά δεκαπέντε χρόνια που...» (44). Η Δήμητρα έχει καταφέρει επιτυχώς να αποσιωπήσει και να ξεχάσει τα γεγονότα που δεν συνάδουν με την ηρωική αφήγηση του παρελθόντος που έχει διαμορφώσει, ενώ η προσπάθεια της Φιλώς να ξεχάσει είναι ανεπιτυχής. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η Φιλώ δεν έχει συγκροτήσει μια ξεκάθαρη και συνεκτική αφήγηση του παρελθόντος.

Η επίσκεψη της Φιλώς στους τόπους της μνήμης¹⁹, το σπίτι, τον κήπο, τον τόπο όπου ήταν οχυρωμένος ο ταγματσαφάλης Παπαθανάσης και τον τόπο της δολοφονίας του Σαράντη, μέσα σε μια νυχτερινή περιπλάνηση χωρίς προσανατολισμό είναι ο καταλύτης που επαναφέρει τις μνήμες της και την ωθεί να συγκροτήσει τη δική της αφήγηση, ώστε να τις κατανόησει²⁰. Στα σημεία αυτό η τοπογραφία της *Πολιορκίας* και του *Ιαγούρα* συνυπάρχουν, παρότι μεταβολές που έχει επιφέρει η αστική ανοικοδόμηση. Για τη Φιλώ ο τόπος και η μουσική είναι μια κιβωτός της μνήμης, που είναι όμως τραυματική:

«Ασθηματικά σιγοσφυρίζει σιμά στ' απί μου –με φέρνουν αναθόριστα πίσω στα νιάτα μου– τα συνικά παράσματα από τα χελιά της, μιλούν με αργόσυρτο σκιοπό αλλά δεν ξεχωρίζω ποιο τραγουδάει πάνε να δέσουνε, σα να 'χει ρίξει βαθιά την πετονιά στα περασμένα και της σκόλωσε στα βράχια, μάταια τραβάει [...] Ζύγωσε τη άβαθη εσοχή που σχηματίζει η αγκωνή του εργοστασίου με το ντουβάρει του προαυλίου, σέρνει πάνω στις πέτρες την παλάμη –όχι κίτρινα χέρια, σαν παραγωγόμονας που ερευνά τα αίτια. Και δοκιμάζει να ανασύρει από τα σκοτάδια πάλι το αργόσυρτο σφύριγμα. Πνίγηκε. Ανάδωσε ένα λάλημα, κι έχωσε τις χούφτες της στο πρόσωπο, ξέσπασε σε αναφιλητά...» (74-75)

Στο σημείο αυτό κορυφώνεται η διακεκομμένη σχέση του *Ιαγούρα* με το «προγονικό» κείμενο της *Πολιορκίας*, καθώς ο αναγνώστης κατανοεί πλήρως την τραυματική διάσταση που έχει η επιστροφή της Φιλώς στο συγκεκριμένο σημείο, αν γνωρίζει ότι εκεί παροδόθηκε στον έρωτα στο Σαράντη προκειμένου να τον παρτιδύσει και να τον δολοφονήσει ο Φά-νις.²¹

¹⁹ Pierre Nora, "Between memory and history: *Le lieux de memoire*", *Representations* 26, 1989: 7-25.

²⁰ Βλ. Winter and Sivan, ό.π., 37.

²¹ «Αφήνοντας μωρές, σπασιμένες φωνές ενός πανικόβλητου αγριμού, του στάθηκε πειθήνια, άβουλα, αναγεγραμμένη σε μια σγκωνή στο μονότοχο της φάμπρικας των μεταξωτών. Ένα σκίτημά του να το βάλει στα πόδια, για μια στιγμή που οι αντιφάσεις της είτανε ουσιαστικές, την έπεισε πως δε χωρούσε άλλη διέξοδο. Αν ο άντρας πούγγερε πάνω της, δεν είταν αφανισμένος απ' τη μά-νιά, θ' άκουγε τον τρόπο να βροντάει σπασμωδικά στα δόντια της», Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία: Μυθιστόρημα*, Κέδρος, Αθήνα 2002 (8^η έκδοση), 350-351.

Θύτης και θύμα ταυτόχρονα της παγίδευσης, η Φιλώ προσπάρσε ανεπιτυχώς να διαχειριστεί τη μνήμη της τραυματικής εμπειρίας, πράγμα που καθόρισε τη μετέπειτα ζωή της. Υπερβαίνοντας τους ιδεολογικούς διαχωρισμούς στην εξηγήσει της πράξης της, η Φιλώ θεωρούσε ότι θα τιμωρηθεί για την πράξη της με το θάνατο του γιού της (94). Μετά την επιστροφή της στον τόπο του εγκλήματος, η διαμόρφωση μιας αφήγησης για το ρόλο της στη δολοφονία του Σαράντη και η εξομολόγηση αναδεικνύεται ως μια θεραπευτική διαδικασία.

Για τη Δήμητρα η μνήμη του εμφυλίου αποτελεί συστατικό στοιχείο της ταυτότητας της, όπως για την Αριστέρα ήδη από τη δεκαετία του 1950 αλλά και του 1980. Η Φιλώ, που έλειπε στο εξωτερικό και δεν έχει παρακολουθήσει τη διαμόρφωση των μείζονων αφηγήσεων του εμφυλίου, μπορεί να αντιληφθεί την απόσταση ανάμεσα σε αυτές και την προσωπική της ιστορική εμπειρία²². Θεωρεί το λόγο της θυματοποίησης ηθικά απορριπτικό, καθώς εξιδανώνει όλες τις πλευρές από τα εγκλήματα που διέπραξαν:

«Ο άντρας σου, Φιλώ, δεν ήταν φονιάς! Ήταν ήρωας!»

«Όλοι σ' αυτό τον τόπο έπαθαν», μουρμούρισε.

«Μάλιστα! ο Λαός μας έπαθε, μαρτύρησε... και θα μαρτυρήσει, Φιλώ, ωστόσο ξημερώσει η Λευτεριά!»

«Κανένας... τίποτα δεν έκανε. Όλοι έπαθαν.»

«Μάλιστα! Ο Λαός... Τι θες να πεις;»

«Όλοι είναι αθώοι, έπαθαν. Κανένας, τίποτα δεν έκανε... Μαζί κι εγώ είμαι αθώα. Και ο αδερφός σου αθώος» μουρμούρισε και σφάλισε τα μάτια απελπισμένη». (98)

Η εξομολόγηση της Φιλώς για το ρόλο της ίδιας και του Φάνη στην παγίδευση και δολοφονία του Σαράντη αιμαρύνει την εικόνα που έχει η Δήμητρα για τον αδελφό της, και έτσι προσπαθεί να υπονομεύσει την αφήγηση της Φιλώς με λογικά επιχειρήματα²³. Το τελευταίο μέτρος του κειμένου στρέφεται γύρω από την σύγκρουση των δύο γυναικών σχετικά με το συγκεκριμένο γεγονός, καθώς η λογική συγκρούεται με την εξο-

²² Βενετία Αποστολίδου, «Αδελή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο: Από την Καγκέλοπαρα στη Καταπάτηση», στο *Επιστημονικό συμπόσιο: Ιστορική πραγματικότητα και Νεοελληνική πεζογραφία* (1945-1995): 7 και 8 Απριλίου 1995, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Παιδείας, 1997, 113-127, σ. 116. Winter and Sivan, ό.π., 34-35.

²³ «κι εγώ παραθέτω επιχειρήματα τεράστια, στρέφοντας - δε σπούδασα ματάκις τα μαθηματικά» (102). «είναι μαθηματικός αδύνατον να σκότωσε ο Φάνης μας το χαρτί σ' εκείνο το σκοτεινό σκοτάδι» (104), «της αποδεικνύω ξανά εγώ τετράγωνα τις κραγιναίες αντιφάσεις της: Φιλώ μου είναι λογικός ασυμβίβαστος» (107).

μολόγηση του βιώματος²⁴, αναδεικνύοντας το γεγονός ότι ο μόνος τρόπος να αποδεχτούμε τη μαρτυρία που βασίζεται στη μνήμη είναι η εμπιστοσύνη στην ηθική ευθύνη του μάρτυρα²⁵.

Το κείμενο προβάλει την εξομολόγηση της Φιλιώς αρχικά σε ελεύθερο πλαίσιο λόγο που σταδιακά μετατρέπεται σε ευθύ, δίνοντας της έτσι τα κειμενικά χαρακτηριστικά που παραδοσιακά συνδέονται με την αυθεντικότητα. Η αφήγηση του γεγονότος που προσπάθησε ανεπιτυχώς να ξεχάσει είναι λυτρωτική για τη Φιλιώ, καθώς αποκοιμείται επιτέλους και η αφήγησή της συνδέεται με τη θρησκευτική διάσταση της επιθανάτιας εξομολόγησης. Έτσι οι ρόλοι αντιστρέφονται: η Φιλιώ βρίσκει τη λύτρωση στον ύπνο, ενώ η Δήμητρα, με την αφήγησή της για το παρελθόν και κατά συνέπεια την ταυτότητά της καταρρακωμένη προσπαθεί να πείσει τον εαυτό της ότι δεν έχει αλλάξει τίποτα. Ο τελευταίος της μολόγος λοιπόν περιέχει όλες τις στερεοτυπικές εκφράσεις που στήριζαν την αφήγηση του παρελθόντος και τη σκέψη να σκοτώσει τη Φιλιώ για να υπερασπιστεί τη δική της εκδοχή των γεγονότων.

Το κείμενο υπονομεύει τη λογική και τη γλώσσα ως μέσο αναπαράστασης του παρελθόντος, σε αντιστοιχία με το *Κιβώτιο* του Άρη Αλεξάνδρου (1974)²⁶, δείχνοντας ότι η μνήμη που μπαίνει στην υπηρεσία συμφερόντων είναι επικίνδυνη και μόνο η ελκυστικότητα που αποδεικνύεται από τη βάσανο της μνήμης μπορεί να οδηγήσει στη λύτρωση. Ακόμη και τότε όμως ο μάρτυρας μπορεί να υποφέρει, να μαρτυρήσει για την αλήθεια του.

Έτσι στο κείμενο η αξιολόγηση των αφηγήσεων της κάθε γυναίκας γίνεται στο επίπεδο των ηθικών αξιών, όπως στα περισσότερα κείμενα του Κοτζιά²⁷. Η Δήμητρα δεν καθίσταται αναξιόπιστη στα μάτια του αναγνώστη από τη μονοχάστικη αντίληψη της πραγματικότητας και την αποσιώπηση γεγονότων του παρελθόντος τόσο, όσο από την υπονόμηση των ηθικών της κινήτρων. Άλλωστε αυτό που καθιστά πιο αξιόπιστη

²⁴ Βλ. Jacques Derrida, *Μαρτυρία και μετάφραση: επιβήνιος πομπή*, μτφρ. Β. Μπασιώρης Αθήνα, Institut Français d'Athènes, 1996, 31.

²⁵ Shoshana Felman, "Education and Crisis, or the Vicissitudes of Teaching", στο Shoshana Felman και Dori Laub, M. D., *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, Λονδίνο, Routledge, 1992, 3. Derrida, ό.π., 48.

²⁶ Αλέξης Πανοβλήτος, "Αλέξανδρος Κοτζιάς: Ο μυθιστοριογράφος και η ιδεολογία (μερικές κριτικές σημειώσεις)", στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, ό.π., 107-124, και ειδικά 117-118.

²⁷ Κώστας Στεργιοπουλός, "Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς και η *Πολιορκία*", Γυδής Γεωργίου Γαλαριανού, "Αλέξανδρος Κοτζιάς: ένας συγγραφέας ρητός", στο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, ό.π., 89-101 και 202-212 αντιστοίχα, και ειδικά 99 και 205. Ζήρας, "Ρεαλισμός και Ξεφρεσιονισμός", ό.π., 33.

τη Φιλιώ, παρ' όλη την αποστασιοποιητικότητα της αφήγησής της και την ισοτιμία που διαφαίνεται στα κίνητά της²⁸, είναι το γεγονός ότι γι' αυτή η μνήμη είναι βάρος και βάσανο, ότι υποφέρει από τύψεις για το ρόλο της στο θάνατο του Σαράντη. Στη διαμόρφωση του κειμενικού σύμπαντος που υπονομεύει τη μία αφήγηση έναντι της άλλης καθοριστικός είναι ο ρόλος του συζύγου της Δήμητρας, Ηλία, που διαφωνεί με τις μεθοδεύσεις της συζύγου του:

«Μην το υπογράμμιζεις, Φιλιώ, μας τα χαρίζεις όλα, είναι παγίδα... είναι άδικο!... άδικο!» Τα κοκκαλιάρικα δάχτυλά του σπάζουν το χαρτί του τέλειου συμβιβασμού. Και παραλήρει ο μανιακός: «Σκέψτε τη διαθήκη... τα δικόγραφα... Ξέρουμε πώς έσυρε την υπογραφή στη διαθήκη η κυρά Μαρουσώ-ημπίληχη... είναι άδικο! Μοιράστε τα όπως υπογράφει στον κάθε τίμιο άνθρωπο η συνειδηση... για τη δικαιοσύνη αγωνιστήκαμε, πεθάναμε... για μια καθαρή συνειδηση» (90).

Οι λιγιστές παρεμβάσεις του Ηλία στα τελευταία κεφάλαια είναι αυτές που καθορίζουν τις αξίες που προορίζει το κείμενο, γενικεύοντας το συγκεκριμένο περιστατικό της συμβολικής διεκδίκησης του οικογενειακού σπιτιού στις ηθικές συνέπειες του εμφυλίου στην κοινωνία του 1958 (και εμμέσως και του 1987): «*Τρομερά!* Έχουν γίνει σ' αυτόν τον τόπο *τρομερά!* Και κανένας δε μετάνιωσε. *Τρομερό!*... κανένας δεν έκανε τίποτα!» (117). «*Τρομερά...* όσα γίνανε στον τόπο μας... μέσα στα σπύτια μας» (45), που μοιάζει με τη φράση του Κοτζιά στην εισαγωγή της *Πολιορκίας*: «Η φάση που μας απασχολεί ξεπλήχτηκε όλη μέσα στα σπύτια μας, μέσα στους δρόμους, στα δωμάτια, στα κρεβάτια μας [...] Εδώ γνωρίζαμε και σφαχτήκαμε». Μ' αυτό τον παραλληλισμό ο Ηλίας αναδεικνύεται ως ρυθμιστής του πλαισίου των αξιών και ειδών λόγου του κειμένου, που καθορίζουν την αποτίμηση των επιμέρους αφηγήσεων από τον αναγνώστη²⁹.

Παρουσιάζοντας τη Δήμητρα ως έναν ακραίο χαρακτήρα, που καθορίζεται όμως από τα γλωσσικά και ιδεολογικά πλαίσια που υιοθετεί, το κείμενο δεν επιτρέπει στον αναγνώστη να την αντιληφθεί ως μια περιθωριακή περίπτωση, αλλά αντίθετα ως μια ενσάρκωση μίας «κατάστασης της ελληνικής ψυχής, της εξαιρετικά εύφορης σε μισαλλοδοξίες, τυ-

²⁸ «Είναι και στην *Αντάρα* κάτι χημάτα, ε; Μαξέυστε ελέε... Όπως τ' ορίζει ο νόμος για τ' αργόνα, Δήμητρα. Σκέψτε την ψευδοδιαθήκη! Μου έκανε πως στην *Αντάρα* αναπτύσσεται ο τουρισμός» (82).

²⁹ Για το ρόλο του πλαισίου του κειμένου (discursive community) βλ. Linda Hutcheon, *Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony*, Λονδίνο, Routledge, 1995, 95-97.

φλόγτες, παραμορφώσεις, απολυτότητες»³⁰. Ο μηχανισμός της μνήμης της συνοψίζει το μηχανισμό μνήμης –και λήθης– που ακολούθησε ολόκληρη η ελληνική κοινωνία.

Το συγγραφικό παιγνίδι του Κοτζιά, που επανέρχεται σε ένα δευτερεύοντα χαρακτήρα της *Πολιορκίας* για να φωτίσει τις συνέπειες του εμφυλίου στη μετεμφυλιακή κοινωνία, κυρίως τις θητικές, επιπρέπει στο κείμενο να σχολιάσει όχι μόνο τα τέλη της δεκαετίας του 1950, αλλά κυρίως τη δεκαετία του 1980. Σε μία περίοδο που η μνήμη της αντίστασης και του εμφυλίου γινόταν βασικό συστατικό του πολιτικού λόγου, που οι μαρτυρίες έμπαιναν στην υπηρεσία της ιδεολογικής αφήγησης του παρελθόντος ως αυτούσια βιώματα με το χαρακτηριστικό της αυθεντικότητας, ο Κοτζιάς επιστημαίνει τη διαπλοκή της μνήμης και των συμφερόντων του παρόντος και καθιστά την ηθική ανεξαρτησία ως μόνο κριτήριο αξιοπιστίας.

Το κείμενο πιστεύω ότι διαλέγεται και με την *Αρραβωνιστική του Αγγλίας* της Άλκης Ζέη, ένα μυθιστόρημα που αποτέλεσε φαινόμενο πωλήσεων για την εποχή, που απέδωσε με κάποιες σύγχρονες τεχνικές μια γυναικεία οπτική της ιστορικής εμπειρίας της Αριστεράς, χωρίς να διερευνά τη διαμόρφωση της μνήμης από το λόγο της εξουσίας, και που εξέφρασε ως ένα βαθμό τη μείζονα αφήγηση της Αριστεράς. Η αφηγητική ηρωίδα του Κοτζιά, τραυματισμένη από τον εμφύλιο πόλεμο αλλά και υιοθετώντας χωρίς διαταγμούς το διχαστικό του λόγο και τις βίαιες πρακτικές του για να υπηρξήσει τα συμφέροντά της, αναδεικνύει ορισμένους από τους μηχανισμούς και τις ιδεολογίες που οδήγησαν στον εμφύλιο αλλά και που καθόρισαν τη μετεμφυλιακή κοινωνία. Η πρωτοπρόσωπη αφήγησή της, που αποτελεί φερέφωνο του εξουσιαστικού λόγου και η άγνησή της να αποστασιοποιηθεί από το ρόλο του θύματος και του ηθικά ανώτερου αποτελεί μια υπόμνηση για τους κινδύνους της ιδεολογικής χρήσης της μνήμης.

Το κείμενο εκθέτει και αμφισβητεί τις πρακτικές διαχείρισης του παρελθόντος και κυρίως τον πολιτικό λόγο και την ξύλινη γλώσσα της Αριστεράς, αναδεικνύοντας τους τρόπους με τους οποίους διαβρώνει την ατομικότητα της αφηγητήρας και υπονομεύει μια κριτική στάση απέναντι στο παρελθόν. Ο ενδιάθετος λόγος της Δήμητρας, που καθορίζεται από ιδεολογικούς μηχανισμούς που παράγουν στερεότυπα, δείχνει πώς το άτομο υποτάσσεται στους μηχανισμούς της εξουσίας σε όλες της

³⁰ Ζήρας, “Ρεολισμός και Εξπρεσιονισμός”, ό.π., 32.

παραμέτρους της ζωής του, σε σημείο να εκμηδενίζεται μέσα στη γλώσσα της εξουσίας, αντίστοιχα με τον αφηγητή του *Κιβωτίου*.

Δείχνοντας ότι ο εμφύλιος και οι μνήμες του καθορίζουν ακόμη την ελληνική κοινωνία, το κείμενο διερευνά τις μακροπρόθεσμες ηθικές επιπτώσεις του και αποτελεί ένα έμμεσο σχόλιο και για το αίτημα της λήθης που είχε εκφραστεί από τη Δεξιά ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 και που στη δεκαετία του 1980 επανήλθε, ως ένα μέσο για να αποδιναμώσει την πολιτική εκμετάλλευση της μνήμης του εμφυλίου από το ΠΑΣΟΚ και την Αριστερά³¹. Για τον Κοτζιά ήταν ηθικά έωλη μια συμφιλίωση που βασίζεται στη λήθη και την αποσιώπηση, καθώς οι ηθικές παράμετροι του εμφυλίου, η μισαλλοδοξία, η ξύλινη γλώσσα, η χρήση κάθε ιδεολογίας για ιδιον όφελος συνέχισαν να χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία.

Θεματοποιώντας τη σχέση της μνήμης με το παρόν και τα αιτήματά του, τον τραυματικό της χαρακτήρα και την ηθική αποτίμηση της μαρτυρίας που βασίζεται στη μνήμη, το κείμενο δεν υπονομεύει την αξία της μνήμης καθεαυτής αλλά την ανάμνηση ως αυταξία, αναδεικνύοντας τον καθοριστικό ρόλο των ιδεολογικών πλαισίων και των ειδών λόγου μέσα στα οποία λειτουργεί η μνημονική διαδικασία. Η διαμάχη της Δήμητρας με τη Φιλώ για το σπίτι και τη μνήμη του ήρωα καθίσταται μια μικρογραφία του πολέμου γύρω από τη μνήμη του εμφυλίου πολέμου, που συνεχίζεται σε πολλά πλαίσια και είδη λόγου μέχρι σήμερα.

³¹ Close, ό.π., 270-272.